

ÁRMANN JAKOBSSON

HVAÐ Á AÐ GERA VIÐ LANDNÁMU?

*Um hefð, höfunda og raunveruleikablekkingu
íslenskra miðaldasagnarita*

1. Villandi hugtök um landnámsöld og textaheimildir

Þegar fram liðu stundir þótti ekki lengur tilhlýðilegt að trúa á seið, en um leið og menn gáfust upp á því var meginstoðinni kippt undan skilningi á flani Egils til útlanda. [...] Það er hæpið að trúa því að ef galdur er tekinn úr galdrasögu, verði afgangurinn sönn saga.¹

ÞAÐ ER KUNNARA en frá þurfi að segja að elsta skeið Íslandssögunnar (870–1030) fyrirfinnst hvergi í áreiðanlegum samtímatextaheimildum en er þeim mun fyrirferðarmeira í vel skrifuðum síðmiðaldaheimildum fullum af áhugaverðum staðreyndum.² Við þá stöðu hafa fræðimenn glímt seinustu aldir en það var ekki fyrr en á 20. öld að það fór að móta fyrir strangri heimildarýni og enn er varla hægt að segja að hið almenna viðhorf til hinna íslensku síðmiðaldaheimilda taki tillit til þess hversu fjarlægjar þær eru þeim viðburðum sem þær lýsa. Það er raunar ekki langt síðan fræðimenn þóttu býsna róttækir fyrir að vekja athygli á þessu.³

Hvort sem veldur nú meiru hversu áhrifamiklar og magnaðar 13., 14. og 15. aldar heimildir okkar um upphaf Íslandsbyggðar eru, eða hitt að

- 1 Jón Helgason, „Höfuðlausnarhjal,“ í *Einarsbók: Afmæliskeðja til Einars Ól. Sveinssonar 12. desember 1969*, ritstj. Bjarni Guðnason, Halldór Halldórsson og Jónas Kristjánsson (Reykjavík: Nokkrir vinir, 1969), 156.
- 2 Mér þykir óhætt að kalla Íslendingasögur og varðveittar gerðir *Landnámu* síðmiðaldaheimildir, þ.e. texta frá því eftir 1250 enda bendir varðveisla þeirra í þá átt (sjá nmgr. 21). *Íslendingabók* Ara fróða er vissulega eldri (frá um 1130) en er sem kunnugt er stutt og ágripskennt rit.
- 3 Þar má nefna viðbrögð við rannsóknnum Sveinbjarnar Rafnssonar á *Landnámabók* á 8. áratugnum (sjá nmgr. 7) en þá þótti mikil dirfska að „afneita með öllu heimildargildi *Landnámabókar* um persónusögu“, eins og Jakob Benediktsson orðaði það („Markmið *Landnámabókar*: Nýjar rannsóknir,“ *Skírnir* 148 (1974): 213), þó að Jakob geri sér vitaskuld grein fyrir göllum ritsins sem heimildar.

maðurinn hefur í senn eðlilegan áhuga á persónusögu og er í þekkingarleit sinni fælinn við eyður og tóm, þá hefur freistingin reynst ærin að láta hinar býsna nákvæmu og skemmtilegu en óáreiðanlegu síðmiðaldaheimildir fylla í eyður sögunnar.⁴ Sagan af viðtökum *Landnámabókar* og Íslendingasagna á 20. öld snýst kannski ekki síst um þetta *horror vacui* andspænis skorti á samtímaheimildum um landnámsöld og söguöld.⁵ Um þennan tíma höfum við aðeins óáreiðanlegar heimildir sem þó væri villandi að kalla skáldskap eða uppspuna.

Nú er öld liðin síðan sænsku sagnfræðingarnir Lauritz Weibull (1873–1960) og Curt Weibull (1886–1991) réðust til atlögu við íslenskar síðmiðaldaheimildir um norska sögu sama tímaskeiðs, vógu þær og fundu léttvægar þegar kom að atburðum 10. og 11. aldar.⁶ Hin rökrétta afleiðing

- 4 Aðrar heimildir en textaheimildir (t.d. fornleifar) eru vitaskuld til frá þessum tíma en þær svara á hinn bóginn ekki áhuganum á persónusögu þar sem fornleifar eru sjaldan persónugreinanlegar og engum dytti í hug að nafngreina 9. eða 10. aldar bein sem myndast í jörðu (nema í gamni) ef ekki væri fyrir textaheimildir síðmiðalda.
- 5 Sjálfsgott hefur enginn tjáð þennan ótta við eyðuna betur en Kristín Geirsdóttir sem um tveggja áratuga skeið var iðin að andmæla ýmsum fræðilegum nýjungum um sögurnar, ekki síst rannsóknnum Sveinbjarnar Rafnssonar: „Ég hef aldrei getað sætt mig við þá stefnu, að vilja treysta sem minnst vitneskjinni, sem fornritin okkar geyma, jafnvel hafa þau að engu sem heimildir – þetta er þó það upprunalegasta, sem nú er til á þessu sviði, samofið og umlykjandi íslenskt mannlíf allt frá elstu tíð. Og þrátt fyrir allt fela þessir textar í sér meiri „nánd“ við hina löngu liðnu atburði en annað sem fundið verður hér í heimi“ (Kristín Geirsdóttir, „Hvað er sannleikur?“ *Skírnir* 169 (1995): 421). Hún orðar það sjónarmið skýrt að vond heimild sé betri en eyðan, að verst af öllu sé að búa við fullkomna óvissu um menn og málefni 10. aldar. Þó að fáir hafi tjáð sig jafn skýrt um þetta og Kristín má samt víða rekast á það sjónarmið að óáreiðanleg þekking sé betri en engin (sjá nmgr. 9).
- 6 Sjá einkum Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000* (Lund: Gleerup, 1911) sem dró fram hið takmarkaða gildi síðmiðaldaheimildanna. Hann svaraði svo gagnrýnendum sínum í *Historisk-kritisk metod och nordisk medeltidsforskning* (Lund: Gleerup, 1913). Sérstaklega áhugaverð er deila hans við Finn Jónsson sem tefldi dróttkvæðum fram sem sjálfstæðum 9., 10. og 11. aldar heimildum. Weibull var ekki trúður á sjálfstætt heimildargildi þeirra og undir það hafa margir tekið síðan, seinast Shami Ghosh (*Kings' Sagas and Norwegian History: Problems and Perspectives*. The Northern World, 54. b. (Leiden: Brill, 2011), einkum bls. 25–100). Dróttkvæði eru því miður ekki varðveitt sjálfstæð heldur fyrst og fremst í sagnaritum 13. og 14. aldar og þó að þau kunni mörg að vera eldri eru þau í varðveittri mynd sinni síðmiðaldaheimildir en þar fyrir utan koma takmarkaðar og óáreiðanlegar upplýsingar fram í þeim, eins og Weibull benti á strax árið 1913 (*Historisk-kritisk metod*, 92–93). Gagnrýni Weibull-bræðra hafa haft áhrif á ýmsa gagnrýna fræðimenn í norrænum fræðum, þar á meðal Lars Lönnroth (sjá nánar Ármann Jakobsson, „Enginn tími fyrir umræðu: Norræn fræði á 20. öld í spegli litríkrar fræðimannsævi Lars Lönnroth,“ *Skírnir* 187 (2013), einkum bls. 384). Það er ekki fyrr en með rannsóknnum Sveinbjarnar Rafnssonar á 8. áratugnum (en hann skrifaði doktorsritgerð sína einmitt í

af heimildarýni á borð við þá sem þeir beittu á þessa texta væri síðan að slá því föstu að íslenskar heimildir um landnám, söguöld og kristnitöku séu arfsagnir eða mýtur, hefðbundinn en óáreiðanlegur fróðleikur. Ýmsir fræðimenn hafa sannarlega tekið þeirri áskorun og má þar nefna grundvallarrit Sveinbjarnar Rafnssonar, *Studier i Landnámabók* (1974), en hann rannsakar *Landnámabók* fyrst og fremst sem sagnfræðirit síns tíma, texta sem þurfi ekki sist að rannsaka í ljósi ritunartímans fremur en að að nýta það sem sjónauka til að skoða með 9. og 10. öld.⁷ Í framhaldinu þyrfti þá enn frekari rannsóknir á fróðleik síðmiðaldaheimilda um söguöld út frá hugmyndinni um goðsögur og arfsagnir.⁸ Enn má þó finna dæmi þess í fræðiritum af ýmsu tagi að þekkingin úr síðmiðaldaheimildunum sé kynnt sem sannindi enda ekki öðrum betri sannleika til að dreifa.⁹ Meginþunginn

Lundi þar sem Weibull-bræður lifðu og störfuðu) að jafn gagnrýnin sagnfræði kemur fram á Íslandi (og Sveinbjörn notar reyndar orðið „kritisk“ í titli ritgerðar sinnar, eins og þeir).

- 7 Sveinbjörn Rafnsson, *Studier i Landnámabók: Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia* (Lund: Gleerup, 1974). Sjá einnig Sveinbjörn Rafnsson, „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknnum,“ *Skírnir* 150 (1976), þar sem hann telur *Landnámabók* hafa sögulegt heimildargildi en þó ekki fyrir landnám Íslands: „Það þarf að athuga eðli hennar, ritunartíma, próveníens, tilhneigingu (tendens) og afstöðu til annarra heimilda. Gagnrýnin rannsókn á heimild hefst á spurningum um þessi atriði,“ (bls. 232). Í kjölfar þessarar gagnrýni Sveinbjarnar hafa margar áhugaverðar rannsóknir beinst að *Landnámu* í ljósi ritunartímans (m.a. Einar Gunnar Pétursson, „Efling kirkjuvaldsins og ritun Landnámu,“ *Skírnir* 160 (1986); Guðrún Ása Grímsdóttir, „Hvað segja heimildir um uppruna Íslendinga?“ í *Um landnám á Íslandi: Fjórtnán erindi*, ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir (Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga, 1996)) en of langt mál yrði að geta um þær allar hér. Á öðrum stað segir Sveinbjörn: „Landnámstíminn, sem þannig var afmarkaður frá um 870 til 930, er skrifborðstillbúningur sem gerður var að söguskoðun og sú söguskoðun var tekin upp í sagnaritunarhátt miðalda“ („Frá landnámstíma til nútíma,“ *Skírnir* 162 (1988): 319). Hann rekur þessa söguskoðun til upphafs 12. aldar.
- 8 Nokkur vottur hefur þó verið að slíku. Fyrir utan rannsóknir Sveinbjarnar má nefna sérstaklega athuganir Prebens Meulengrachts Sørensens („Sagan um Ingólf og Hjörleif: Athugasemdir um söguskoðun íslendinga á seinni hluta þjóðveldisaldar,“ *Skírnir* 148 (1974)), Sverris Jakobssonar („Erindringen om en mægtig personlighed: den norsk-islandske historiske tradisjon om Harald Hårfagre i et kildekristisk perspektiv,“ *Historisk tidsskrift* 81 (2002)); Pernille Hermann („Founding Narratives and the Representation of Memory in Saga Literature,“ *Arv* 77 (2010)); Jonas Wellendorf („The Interplay of Pagan and Christian Traditions in Icelandic Settlement Myths,“ *Journal of English and Germanic Philology* 109 (2010)) og Bruce Lincoln (*Between History and Myth: Stories of Harald Fairhair and the Founding of the State* (Chicago: University of Chicago Press, 2014)) sem allar ræða frásagnir úr síðmiðaldaheimildum um síðari hluta 9. aldar sem arfsögur eða goðsagnir.
- 9 Þetta má til að mynda sjá í annars rækilegum og vönduðum byggðasagnaritum, t.d. Friðrik G. Olgeirsson, *Langnesingasaga*, 1. b., *Saga byggðar á Langanesi til 1918* (Reykjavík: Þórshafnarhreppur 1998), 29–31; Hjalti Pálsson, Egill Bjarnason og Kári Gunnarsson,

í gagnrýni Weibull-bræðra og Sveinbjarnar fólst í að það gætu varla talist vísindaleg vinnubrögð hjá fræðimönnum að trúa því sem þeim sýnist úr heimildum sem eru óáreiðanlegar samkvæmt viðmiðum fræðigreinarinnar – það væru trúarbrögð en ekki vísindi.

Sagnfræðingar hafa vitaskuld brugðist við gagnrýni Weibull-bræðra og einkum með því að beina sjónum frekar að þessum gögnum sem fulltrúa síns tíma og ræða tilgang þeirra og hneigð.¹⁰ Nýja spurningin er þá ekki *hvert* textaheimildirnar séu heimildir heldur *um hvað* – þá hefst leiðangurinn ekki á ímynduðum sannleika sem síðan hefur brenglast eða afbasta heldur á sjálfri heimildinni og hennar frásögn og er það mun eðlilegra ferðalag í ljósi aðstæðna. Við það þyrfti aftur á móti líka að bæta *hvernig* sögurnar verka sem heimildir, þ.e. sjálfri raunveruleikablekkingunni, og hér á eftir verður sjónum einkum beint að henni.

Það er rétt að ítreka það að ef við viljum taka afleiðingunum af eðlilegri heimildarýni þarf að taka almenna hugtakanotkun um siðmiðaldaheimildir á borð við *Landnámabók* og Íslendingasögur til róttækrar endurskoðunar og hafna ýmsum lífseigum hugtökum sem enn ber nokkuð á í umfjöllun

Byggðasaga Skagafjarðar, 6. b., *Hólahreppur* (Sauðárkrókur: Sögufélag Skagfirðinga, 2011), 15 og 124. Eins og Helgi Þorláksson hefur bent á („Sagnfræðin í heimi menningararfs og minninga,” í *Þriðja íslenska söguþingið 18–21. maí 2006*, ritstj. Benedikt Eypórssón og Hrafnkell Lárusson (Reykjavík: Sagnfræðingafélag Íslands, 2007), 316–26) má sjá sams konar gagnrýnisleysi á heimildagildi 13. og 14. aldar rita um landnáms- og söguöld víða um land á söfnum og sýningum. Má velja því fyrir sér hvort þar sé óttinn við óvissuna helsti áhrifavaldurinn.

Sveinbjörn Rafnsson hefur rætt um „trúvarnarhreyfingu“ í greiningu sinni á umræðu um *Landnáma* seinustu áratuga: „Talið er að áður fyrr hafi fólk haft langtum betri forsendur en síðar varð til að muna og flytja frásagnir um hið liðna. Því sé áreiðanleiki frásagnargeymdar mikill og þess vegna sé unnt að treysta flestu í frásögnunum. Stundum er jafnvel svo langt gengið að telja að sönnunarbyrðin sé hjá lesendum frásagnanna en ekki hjá hinum sögulegu heimildum, þar sem frásagnirnar virðast geta verið í samræmi við sögulegan veruleika“ („Frá landnámstíma til nútíma,” 325). Þetta kallar vitaskuld á að rannsakandinn geti valið að trúa sumu úr ritinu en öðru ekki miðað við eigin tilfinningu og rökvisi og hafnað þannig tröllum, göldrum og þjóðsögum en trúað t.d. ættartölum og örnefnum.

- 10 Þar má nefna grein Halvdan Koht, „Sagaenes opfatning af vor gamle historie,” *Historisk tidsskrift* 5 (1914). Í kjölfar Kohts fylgdu ýmsar rannsóknir þar sem fræðimenn gerðu sér skýrari grein fyrir því að sagnaritarar miðalda hefðu haft skoðanir og tekið afstöðu en oft einfölduðu þeir raunar sagnaritunina og lýstu sagnaritunum sem hálfgerðum áróðursritum. Það vildi gleymast að þó að í sagnfræðiritun geti falist áróður eða afstaða er aldrei hægt að fanga miðaldasagnarit í einni setningu (á borð við: X er áróður fyrir kirkjuvaldsstefnu, Y er ádeila á konungsvald, Z er samið til að standa vörð um hagsmunum tiltekinnar ættar); þá er verið að láta sem flóknir textar séu einfaldir eða jafnvel einfeldingslegir.

um þessi rit. Þar á ég við hugtök á borð við ‘sannleikur’ og ‘sögulegt’ en einnig ‘uppspuni’, ‘skáldskapur’ og ‘bókmenntir’ (í merkingunni skáldskapur).¹¹ Að síðastnefnda hugtakinu verður nánar vikið hér á eftir. Uppspuni og skáldskapur eru slæm orð um sagnaritun Íslendinga á 13. öld og áfram, einfaldlega vegna þess að þau snúast um að andstæður sem alls óvíst er að hafi skipt nokkru máli í íslenskri sagnaritun síðmiðalda,¹² en raunar einnig vegna þess að það er engin lifandi leið að úrskurða um hvað af t.d. fróðleik *Landnámabókar* um landnámið sé nákvæmlega og ófengjanlega satt þó að okkur gæti þótt frásagnir hennar missennilegar. Raunar er vert að hafa í huga að jafnvel þegar nægar heimildir eru til um atburð er samt sem áður ekki auðvelt að úrskurða um sannleikann; svo að tekið sé einfalt dæmi sem flestir nútímamenn þekkja skortir ekki heimildir um morðið á Kennedy Bandaríkjaforseta 22. nóvember 1963 en þar með er ekki

- 11 Ein leið til að komast hjá þessum gömlu andstæðupörum eru menningarminnisrannsóknir sem grundvallast á hugtakaramma Jan Assmann (sjá m.a. Pernille Hermann og Stephen Mitchell, „Constructing the Past: Introductory Remarks,“ í *Memory and Remembering: Past Awareness in the Medieval North*, sérhefti *Scandinavian Studies* 85, ritstj. Pernille Hermann og Stephen Mitchell (Champaign: University of Illinois Press, 2013), 261–66) en í staðinn er lítið á sögurnar sem „hybrid and ambiguous textual corpus“ (bls. 263). Þetta er í raun sams konar viðleitni og í þessari rannsókn en með öðrum hugtakaförðum; annar útgangspunktur sem leiðir þó til svipaðrar niðurstöðu.
- 12 Þegar Sigurður Nordal endurskilgreindi *Hrafnkels sögu* sem frábæra skáldsögu hóf hann fyrst leikinn með því að sýna fram á að heimildargildi hennar væri lítið og ýmis fróðleikur í henni væri óáreiðanlegur; þannig vinnur hann markvisst út frá 20. aldar hugmyndum um sagnfræði (sannleik) og skáldskap (tilbúning sem jafnframt er list). Snilld Sigurðar fólst í því að hann sneri við hefðbundnu stigveldi þar sem trúverðugar sögur voru betri en lygisögur og hóf Íslendingasögurnar þannig til vegs og virðingar sem skáldskap, sjá Sigurður Nordal, *Hrafnkatla*, Studia Islandica, 7. b. (Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1940). Í kjölfarið varð vinsælt að skoða Íslendingasögurnar undir þeim formerkjum. Sveinbjörn Rafnsson kallar þessa stefnu „uppgjöf og undanhald“ („Frá landnámstíma til nútíma,“ s. 324) og bendir réttilega á að hún geti leitt til þess að mikilvægar spurningar um heimildagildi síðmiðaldasagna séu einfaldlega óráðdar. Það er óhætt að taka undir það að skáldsagnastimpillinn er ekkert sérstaklega viðeigandi á íslenskar miðaldasögur almennt og það er mikilvægt fyrir skilning á textunum að átta sig á að þeim er ætlað að lýsa sögulegum veruleika eins og sagnaritarinn sá hann fyrir sér. Eins og Sverrir Tómasson hefur bent á gerðu sagnaritarar á miðöldum sannarlega greinarmun á sagnfræði og skáldskap (*Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum: Rannsókn bókmenntabefjar*, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit, 33. b. (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1988), 189–94) þó að þeir tækju raunar aldrei fram í hvorn flokkinn ætti að setja t.d. Íslendingasögur og nánari athuganir á sannleiks- og trúverðugleikamræðu í miðaldasögum benda eindregið til þess að þann greinarmun verði að nálgast út frá öðrum forsendum en flokkunarkerfi 19. og 20. aldar (sjá m.a. Ralph J. O'Connor, „History or Fiction? Truth-claims and Defensive Narrators in Icelandic Romance-Sagas,“ *Mediaeval Scandinavia* 15 (2005)).

sagt að við vitum nákvæmlega hvað gerðist þann dag.¹³ Enn vandasamara er þá að úrskurða hvort íslenskar miðaldaheimildir séu í samræmi eða ósamræmi við sannleikann þó að það hafi ekki truflað fræðimenn á borð við útgefendur *Íslenzkra fornrita* í að reyna að úrskurða um satt og logið í sögunum og velja þá og hafna fróðleik úr sömu heimild miðað við eigin tilfinningu fyrir sannleikanum.¹⁴ Það er aðdúnarverð viðleitni en gagnslítill ef rökhugsun rannsakandans og trú hans á hvað er sennilegt eða líklegt á að ráða öllu um hvað sé úrskurðað satt – og gildurnar eru raunar enn fleiri eins og rætt verður nánar hér á eftir.

Hugtakið 'sögulegt' er til á miðöldum og er vitaskuld áhugavert en er oft notað ranglega sem samheiti við 'satt' og 'sagnfræðilegt' en andheiti við 'skáldskap' og 'bókmenntir'; það verður því ekki notað nema með fylgi róttækt endurmat á merkingu þess.¹⁵ Eins er sjálfsagt að nota orðið 'sagnfræði' um miðaldasögur en þá með fullri vitund um það að sagnfræði er frásagnar- eða bókmenntaform en ekki sjálfur veruleikinn,¹⁶ og af þeim

- 13 Gallupkönnun birt haustið 2013 leiddi í ljós að 61% Bandaríkjamanna telja að fleiri en einn tilræðismaður hafi tekið þátt í morðinu á Kennedy þó að rannsóknarnefnd hefði úrskurðað annað eftir marga fundi og umfangsmikla gagnaöflun („Majority in U.S. Still Believe JFK Killed in a Conspiracy: Mafia, federal government top list of potential conspirators,” Gallup Politics, November 15, 2014, <http://www.gallup.com/poll/165893/majority-believe-jfk-killed-conspiracy.aspx>). Vitaskuld er grundvallarmunur á sagnaritun og sannleikaframleiðslu á miðöldum og í nútímanum en samt getur verið lærdómsríkt að velta fyrir sér öllum þeim efa sem ríkir um rækilega kannaða nútímaviðburði andspænis fullvissu margra um að siðmiðaldalýsingar á landnámi Íslands hljóti að vera sannar og réttar.
- 14 Sjá m.a. Björn Sigfússon, formáli að *Ljósvetninga saga með þáttum. Reykdæla saga ok Víga-Skútu. Hreiðars þáttur*, útg. Björn Sigfússon, Íslenzk fornrit, 10. b. (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1940), xxxvii–xli; Guðni Jónsson, formáli að *Grettis saga Ásmundarsonar. Bandamanna saga. Odds þáttur Ófeigssonar*, útg. Guðni Jónsson, Íslenzk fornrit, 7. b. (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1936), xx; Bjarni Einarsson, formáli að *Ágrip af Nóreghkonunga sögum. Fagrskinna – Nóregh konunga tal*, útg. Bjarni Einarsson, Íslenzk fornrit, 29. b. (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1985), xix og xxxii.
- 15 Sbr. Jakob Benediktsson, „Markmið Landnámabókar,” 213: „Sveinbjörn leggur mikla áherzlu á að Frum-Landnáma hafi ekki verið sögulegt rit ... og aldrei verður úr því skorið með fullri vissu hvað satt er í frásögnum Landnámabókar ... á því er vitaskuld enginn vafi að margt er tilbúningur einn“. Hér eru satt og sögulegt greinilega samheiti og andstæðan tilbúningur. Um andstæðurnar 'raunveruleika', 'sannleik' og 'skáldskap' í miðaldasagnarannsóknunum, sjá nánar Davíð Erlingsson, *Um ánaud raunveruleikans á rannsóknum fornsagna* (Reykjavík: [s.n.], 1997).
- 16 Eins og Hayden White hefur bent á (sjá m.a. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1987), einkum 1–25). Lítið hefur verið gert af því eftir daga íslenska skólans að draga fram hvernig t.d. Íslendingasögur voru skrifaðar sem sagnfræðirit; Ármann Jakobsson hefur þó bent á að

sökum er mikilvægt að hafa í huga að andstæðuparið sagnfræði og bókmenntir á engan veginn við í umfjöllun um íslenskar síðmiðaldaheimildir.¹⁷ Nákvæm hugtakanotkun krefst þannig skýrs skilnings rannsakandans á eðli textanna sem eru nýttir sem heimildir.

2. Hvað vitum við?

Áður en fengist er við íslenskar frásagnarheimildir síðmiðalda er mikilvægt að gera sér grein fyrir þremur stigum í mótun þeirra:

Í fyrstu lagi eru raunverulegir atburðir fyrstu alda Íslandssögunnar (870–1030) að sjálfsögðu upphaf eða kveikja að frásagnarhefðinni sem síðmiðaldaheimildir eru sprottnar upp úr. Að atburðinum veita þær hins vegar takmarkaðan aðgang vegna þess að þær eru ekki úr samtímanum heldur afurð langrar frásagnarhefðar sem hlýtur að hafa þróast og móstast og breyst. Fræðimenn sem fjalla um miðaldir mega einmitt aldrei gleyma hversu takmarkaður sá aðgangur er að söguöld sem yngri heimildir veita, en eldri frásagnarheimildum er ekki til að dreifa.

Í öðru lagi, milli atburðanna og hinna varðveittu heimilda er hin langa frásagnarhefð (að mestu leyti munnleg en þar mætti einnig fella undir glataða ritaða texta) sem er að verulegu leyti glötuð, en um hana má þó finna spor í hinum varðveittu textum eins og rannsakendur munnmennta hafa sýnt fram á.¹⁸ Frásagnarhefðinni má á hinn bóginn ekki rugla saman

Bárðar saga hafi öll formeinkenni slíkra rita þó að hún hafi verið álitin ótrúverðug á 19. og 20. öld („History of the Trolls? Bárðar saga as an Historical Narrative,” *Saga-Book of the Viking Society for Northern Research* 25 (1998)).

- 17 Úlfar Bragason hefur bent á vafasama hneigð í rannsóknum á 20. öld að flokka Íslendingasögur sem skáldsögur en *Sturlungu* sem sagnfræðirit eða heimild um íslenska sögu á 12. og 13. öld (*Ætt og saga: Um frásagnarfræði Sturlungu eða Íslendinga sögu hinnar miklu* (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010), 28–39) og gagnrýnir jafnframt þá hugmynd að þeim mun lélegri listaverk sem sögurnar séu, þeim mun betri heimild séu þær. Hann telur að rannsókn á frásagnarlist sögunnar hljóti að fara á undan öllu mati á heimildargildi hennar. Við það má bæta að vitaskuld hafa Íslendingasögurnar ekki sama heimildargildi og *Sturlunga* þegar kemur að mönnum og málefnum en á hinn bóginn er það rétt að sagnfræðirit og listaverk eru ekki andstæður.
- 18 Gísli Sigurðsson hefur þannig fundið ýmis spor um munnlega hefð 12. og 13. aldar í varðveittum ritheimildum, sjá m.a. *Túlkun Íslendingasagna í ljósi munnlegrar hefðar: Tilgáta um aðferð*, Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit, 56. b. (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2002), 57–247.

við hina raunverulegu atburði og leggja innlenda frásagnarhefð og sannleik að jöfnu.¹⁹ Þó að það sé hægt að benda á efni í sögunum sem sé líklega hefðbundið verður það ekki sjálfkrafa sannara en nýmælin af hálfu höfundanna.²⁰

Í þriðju lagi höfum við í höndunum mikinn og góðan skerf síðmiðaldaheimilda sem eru í senn sagnfræðirit og bókmenntaverk, enda eru sagnfræðirit bókmenntir. Enn er mikið starf óunnið við að rannsaka þær. Í þeim rannsóknum er mikilvægt að gera sér grein fyrir hlutverki þeirra og þar á meðal því hvernig þær eiga að verka sem sagnfræðirit. Á hinn bóginn skiptir þar takmörkuðu máli hvort þær séu grundvallaðar á „raunverulegum atburðum“ svo fremi sem þær séu grundvallaðar á eldri frásagnarhefð. Fyrir höfunda síðmiðalda hefur hún verið fulltrúi atburðanna sjálfra.

Ekkert af þessu eru óvænt tíðindi en nokkuð ber á því að þetta gleymist „á vellinum“, þegar unnið er með heimildirnar. En ef þessu þrennu er grautað saman er hætt við að óljóst verði um hvað er verið að tala. Hér á eftir verður fengist við heimildirnar sjálfar en um leið frásagnarhefðina að því marki sem hægt er því að hefðin skiptir öllu máli þegar fengist er við *Landnámabók*. Beint verður sjónum að henni sem bókmenntaverki og sagnfræðiriti enda er hún hvorttveggja. Um leið liggur beint við að bera hana saman við önnur en mjög ólík sagnfræðirit frá sama tíma sem þó fjalla um sömu atburði og persónur, þ.e. Íslendingasögurnar.

3. Hvernig er raunveruleikinn skapaður í frásögn?

Landnámabók í sinni núverandi mynd er frá svipuðum tíma og elstu Íslendingasögur, síðari hluta 13. aldar, þó að upphafs hennar sé að leita

19 Þetta ræðir Jonas Wellendorf í nýlegri grein („The Interplay of Christian and Pagan Traditions“, 1–2) þar sem hann á í viðræðu við Hermann Pálsson, „A Foundation Myth in *Landnámabók*“, *Mediaeval Scandinavia* 12 (1988): 24–28.

20 Það er engan veginn ólíklegt að við sköpun *Landnámu* hafi verið „fyllt í eyður“ frásagnarhefðarinnar (sbr. Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, „Creating a Past: A Historiography of the Settlement of Iceland“, í *Contact, Continuity and Collapse: The Norse Colonization of the North Atlantic*, ritstj. James H. Barrett, Studies in the Early Middle Ages, 5. b. (Turnhout: Brepols, 2003), 139–61) en við höfum vitaskuld takmarkaðan aðgang að því ferli og sögn sem var orðin hefðbundin um 1100 þarf ekki að vera „sannari“ en það sem þá var skapað.

á 12. öld.²¹ Í *Landnámabók* og Íslendingasögum er auk heldur fengist við sama efni: upphaf Íslandsbyggðar og fyrstu áratugi Íslandssögunnar. Aðferðirnar við að flytja þessa sögu eru á hinn bóginn afar mismunandi og því varpar samanburður á þessum tveimur formum nokkru ljósi á bæði. Því virðist líklegt að menn hafi gert greinarmun á þessum tveimur tegundum frásagnar á síðmiðöldum en engin íslensk miðaldahugtök hafa þó varðveist sem varpa skýru ljósi á það.²² Andstæðuparið sagnfræði og skáldskapur, áberandi í umræðunni fyrir nokkrum áratugum,²³ gerir þar takmarkað gagn. Það gildir þó hið sama að rétt eins og munurinn á sagnfræðiriti og skáldskap í nútímanum er ekki síst formlegur munur á tveimur

21 Núverandi gerðir *Landnámu* eru *Sturlubók* sem Sturla Þórðarson (1214–1284) setti saman á 13. og *Hauksbók* sem Haukur Erlendsson (d. 1334) hefur sett saman um 1300, auk *Melabókar* sem er talin frá svipuðum tíma. Þá er reiknað með *Landnámu* Styrmis fróða (d. 1245) sem hefur glatast og fræðimenn gera almennt ráð fyrir að *Landnámur* hafi verið ritaðar á 12. öld, e.t.v. af Ara fróða og Kolskeggi fróða, og því er eðlilegt að líta á *Landnámu* sem verk frá 12. og 13. öld. Sveinbjörn Rafnsson (*Sögugerð Landnámabókar: Um íslenska sagnaritun á 12. og 13. öld* (Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 2001), 9–16) hefur fært fyrir því rök að á 12. öld hafi *Landnámabók* verið fremur skrá en sagnarit en þróunina í átt að sagnariti megi rekja til 13. aldar (sjá einnig Ole Bruhn, *Tekstualisering: Bidrag til en litterær antropologi* (Árósum: Aarhus Universitetsforlag, 1999), 181–90). *Sturlubók Landnámu* er nú aðeins til í uppskrift Jóns Erlendssonar (AM 107 fol.) en skinnhandrit af bókinni var til á 17. öld (brann 1728). *Hauksbók* kargerðin er til í skinnhandriti (AM 371 4to) sem er óheilt en til er í uppskrift Jóns Erlendssonar (AM 105 fol.). *Melabók* var einnig til á 17. öld en nú eru aðeins tvö blöð varðveitt (AM 445 b 4to). Á 17. öld urðu til tvær samsteypugerðir, *Skarðsárabók* (AM 104 fol. er aðalhandritið) og *Þórðarabók* (AM 112 fol. og AM 106 fol.). Hér verður ekkert fjallað nánar um uppruna *Landnámabókar* en nýjar kenningar koma reglulega fram þar um (sjá m.a. Auður Ingvarsdóttir, „Sagnarit eða skrá? Staða *Melabókar* sem upprunalegustu gerðar *Landnámu*,“ *Saga* 42 (2004); Helgi Skúli Kjartansson, „Af Resensbók, Kristnisögum og *Landnámuvíðaukum*,“ *Gripla* 22 (2011)).

Sárafá Íslendingasagnahandrit eru varðveitt frá 13. öld en þeim mun fleiri frá 14. og 15. öld (sjá m.a. Örnólfur Thorsson, „Leitin að landinu fagra: Hugleiðing um rannsóknir á íslenskum fornþekktum,“ *Skáldskaparmál* 1 (1990): 35). Elsta Íslendingasagnahandrit er sem kunnugt er θ-brot *Egils sögu* frá miðri 13. öld. Almennt er reiknað með upphafi Íslendingasagna á 13. öld en deila má um hvort leita beri upphafsins á fyrri eða seinni hluta aldarinnar.

22 Fræðimenn á seinni tímum hafa gert mikið úr orðinu „lygisaga“ sem er notað í einni gerð *Jómsvíkinga sögu* (í AM 291 4to) og *Reykjarfjarðarbók Sturlungu* (AM 122 b fol.) Þetta orð er alltof sjaldgæft til að gera megi úr því kenningu um að íslenskir miðaldahöfundar hafi flokkað bókmenntir á svipaðan hátt og nú er gert (sbr. niðurstöður Þórdísar Eddu Jóhannesdóttur úr væntanlegri doktorsritgerð hennar), og það virðist afar langsótt að það hafi verið notað sem eins konar *terminus technicus*. Hér er því á ferð enn eitt dæmið um að miklar kenningar séu reistar á örfáum og varasömum dæmum.

23 Sbr. nmgr. 12.

mismunandi bókmenntategundum snýst munurinn á Íslendingasögum og *Landnámabók* fyrst og fremst um form.

Þetta sést gjörla ef litið er á tiltölulega langa frásögn úr *Landnámabók* þar sem greint er frá atburðum sem einnig er greint frá í Íslendingasögu frá svipuðum tíma. Frásögn *Landnámu* af Skalla-Grími og landnámi hans er ansi rækileg (nær yfir tvo kafla í *Sturlubók*, 29. og 30.) og því góð til samanburðar,²⁴ enda samsvarar hún *Egils sögu* (1. kap., 22. kap. og 25.–28. kap.) nokkurn veginn.²⁵ Formleg einkenni hennar mætti draga saman á eftirfarandi hátt:

1. Í *Landnámabók* er mikið magn staðreynda miðað við orðafjölda. Ef litið er á frásögn hennar af landnámi Skalla-Gríms birtast þannig nýjar staðreyndir í hverri einustu setningu. Fyrri hlutinn (S 29) greinir stuttlega frá ætt Skalla-Gríms, frá átökum Kveld-Úlfs og Skalla-Gríms við Harald konung, vígi hirðmanna og frænda konungs í hefnd eftir Þórólf Kveld-Úlfsson og ferðinni til Íslands. Langrækilegasta lýsingin er á andláti Kveld-Úlfs og fyrirmælum hans um að kista hans verði nýtt sem eins konar vegvísir. Í seinni hlutanum (S 30) er hin eiginlega landnámslýsing, þar sem örnefni á svæðinu eru skýrð með vísun til þessarar sögu þar sem Skalla-Grímur ýmist nefnir landsvæði miðað við fyrstu reynslu sína af þeim (hann lendir knerri sínum á Knarrarnesi og á Álptanesi sér hann álftrir) eða gefur mönnum sínum land sem síðan er nefnt eftir þeim.²⁶ Er þessi frásögn heldur rækilegri en ýmsar aðrar landnámslýsingar í *Landnámabók* en þó í svipuðum anda.

24 Sveinbjörn Rafnsson („Studier i Landnámabók,” 166–72) hefur rætt uppruna þessarar frásagnar og telur frásagnir af viðfeðmum landnámskvæðum í 13. aldar *Landnámu* til marks um upphaf lénskerfishugsunar á Íslandi. Hann telur að landnám Skalla-Gríms hafi verið stækkað mikið í frásagnarheimildum 13. aldar miðað við eldri gerðir *Landnámu*.

25 *Íslendingabók. Landnámabók*, útg. Jakob Benediktsson. Íslenzk fornrit, 1. b. (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968), 68–71. Þessa frásögn vantar í *Hauksbók* (AM 371 4to og AM 105 fol, uppskrift Jóns Erlendssonar) og mun skinnblaðið hafa verið horfið á 17. öld.

Landnámsfrásagnir *Egils sögu* og *Sturlubókar* eru ekki eins í smáatriðum en hér verður ekki rætt um þann greinarmun nema hann skipti máli fyrir frásagnarhátt ritanna.

26 Enn rækilegra er það í *Egils sögu* (25. kap.) þar sem tólf fylgdarmenn Skalla-Gríms eru kynntir til sögu og nöfn eða viðurnefni þeirra allra reynast svo ganga aftur í landnámi Skalla-Gríms (28. kap.). Samkvæmt Eleanor Rosamund Barraclough („Naming the Landscape in the Landnám Narratives of the Íslendingasögur and Landnámabók,” *Saga-Book of the Viking Society for Northern Research* 36 (2012)) eru landnámsfrásagnir *Landnámu* og Íslendingasagna hliðstæðar hvað varðar áherslu á nafngiftir landnámsmanna.

2. Frásögnin er mjög gagnorð. Þannig er vígi Þórólfs Kveld-Úlfssonar lýst svona: „Haraldr konungr hárfagri lét drepa Þórólf norðr í Áløst á Sandnesi af rógi Hildiríðarsona; þat vildi Haraldr konungr eigi bæta“.²⁷ Orsakasamhengið er alveg skýrt og hér er ekki leitað samfélagslegra eða sálfræðilegra skýringa; Þórólfur var einfaldlega rægður og það skýrir víg hans. Ekkert kemur fram um flókin fjölskyldutengsl Þórólfs og Hildiríðarsona, hvernig þeir rægðu hann og hvers vegna konungur trúði þeim. Margt annað efni úr *Egils sögu* er einnig fjarri; til að mynda vantrú Kveld-Úlfs á konungum eða hversu heimakærir þeir Grímur séu. Raunar kemur ekki einu sinni fram hvers vegna Skalla-Grímur ber það viðurnefni.²⁸ Samt er frásögnin ekki með öllu laus við smáatriði – þannig er tekið sérstaklega fram að þeir feðgar hafi drepíð alla skipshöfn sona Guttorms nema tvo menn sem þeir létu lifa til að færa konungi tíðindin. Þetta er atriði sem fæstir nútímalesendur munu skilja sem grundvallaratriði í sögunni en hefur greinilega skipt höfund *Landnámu* máli. Þá skipta örlög Kveld-Úlfs allmiklu máli og eina orðræðan í lýsingunni (í óbeinni ræðu) er annars vegar orð Kveld-Úlfs á banabeði og hins vegar frásögn Gríms háleyska þegar þeir Skalla-Grímur hittast á Íslandi. Þar með er vitaskuld undirstrikað að staðarvalið er hátindur frásagnarinnar og það er í raun Kveld-Úlfur í kistu sinni sem beinir Mýramönnum að Borg.

3. Í frásögn *Landnámabókar* af landnámi Skalla-Gríms er engin bein ræða. Þar eru engar vísur. Atburðirnir eru meira og minna ekki sviðsettir og ekki er þar að finna neinn vísi að sálfræðilegum skýringum á atburðunum. Raunar er varla hægt að tala um neina persónusköpun í þessari frásögn. Aðalpersónurnar Skalla-Grímur og Kveld-Úlfur eru varla nema nöfnin einber. Þó að líta megi á Skalla-Grímsþátt í *Landnámabók* sem frásögn er hún ágripskennd og laus við þá dramatík sem einkennir flestar Íslendingasögur.

Áherslan á nöfn og staðreyndir gerði það ekki síst að verkum að fræðimenn 19. og 20. aldar voru margir fullir trausts á *Landnámabók*. Það má enda telja heldur líklegra að nöfn á mönnum hafi getað varðveist óbrengruð í

²⁷ *Íslendingabók. Landnámabók*, 68.

²⁸ *Egils saga Skalla-Grímssonar*, útg. Sigurður Nordal, Íslensk fornrit, 2. b. (Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1933), 3–79.

tæpar fjórar aldir en vísur eða bein ræða,²⁹ þó að það sé ef til vil ekki heldur neitt sérstaklega sennilegt.³⁰ Á hinn bóginn hefur einnig verið algengt að 20. aldar lesendur „fylli í eyður“ *Landnámu* með *Egils sögu*, enda ber sögunum saman um það fáa sem þær eru báðar til vitnis um. Á hinn bóginn er þar ákveðin rökvilla á ferð. Ef tveimur heimildum ber ekki saman um atburð er óhætt að álykta að önnur sé ósönn en þar með er ekki sagt að þegar tveimur 13. aldar heimildum ber saman um atburði 9. aldar sé sannleikurinn fundinn. Það eina sem hægt er að fullyrða er að í sagnahefðinni um landnám Skalla-Gríms var á 13. öld, og eflaust löngu fyrr, gengið út frá ákveðnum staðreyndum (s.s. nöfnum fedganna og hvar þeir námu land) en við vitum á hinn bóginn ekkert um þróun sagnahefðar frá landnámsöld og næstu þrjár aldirnar. Þó að það sé sannarlega hefðbundin skoðun á 13. öld að Skalla-Grímur Kveld-Úlfsson hafi numið land á Borg í Mýrum er ekki hægt að gera þá hefð að fulltrúa ‘veruleikans’. Frásögn *Landnámabókar* er því ekkert áreiðanlegri heimild um landnámið en *Egils saga*; þær eru álíka fjarlægjar atburðunum sem þær lýsa. Í *Landnámabók* og *Egils sögu* eru hins vegar á ferð tvær ólíkar tegundir veruleikablekkingar sem standa í ólíku sambandi við hefðina. Hvorttveggja er listræn frásögn og hvorttveggja ritin eru dæmi um endursköpun fortíðar úr hefðbundnu efni.

Í bókmenntarannsóknnum 19. og 20. aldar var mikið gert úr textavenslunum ólíkra frásagnarheimilda 13. aldar. Líkindi *Egils sögu* og *Landnámabókar* gætu vitaskuld bent til textavensla,³¹ en á hinn bóginn er engin leið að segja

29 Sbr. Björn Sigfússon, formáli að *Ljósvetninga saga með þáttum*, xxx: „Ættfræðin í rýmstu merkingu, mannfræðin, sem kölluð var, hlýtur þó að vera sá stofn sögunnar, sem helzt má treysta sagnfræðilega.“

30 Það þarf þó ekki að breyta neinu um heimildargildi ritsins. Sveinbjörn Rafnsson benti á það á 8. áratugnum að *Landnámabók* hefði „ekki heimildargildi fyrir fyrstu bygging Íslands“ („Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknnum“, s. 232) og var þar á öndverðum meiði við Jakob Benediktsson (formáli að *Íslendingabók. Landnámabók*) sem taldi sumt efni *Landnámabókar* ótrúverðugt (t.d. þjóðsagnaminni og allar sagnir um tröll, galdra og marmennil, s. cxxxiv) en að hún geymdi einnig sagnir sem væru réttar í meginatriðum um örnefni, landamerki og ættartölur (cxxix). Meginágreiningur þeirra virðist liggja í því hvort hægt sé að greina milli réttar þekkingar og yngri arfsagna. Hér er tekið undir þá skoðun Sveinbjarnar að það sé ekki hægt.

31 Gísli Sigurðsson hefur bent á að báðar þessar frásagnir leggi áherslu á landnám andstæðinga Haralds hárfagra og telur að þessi áhersla sé ný í *Sturlubók Landnámu* miðað við eldri *Landnámu* („Constructing a Past to Suit the Present: Sturla Þórðarson on Conflicts and Alliances With King Haraldr hárfagri“, í *Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture*, ritsj. Pernille Hermann, Stephen A. Mitchell og Agnes S. Arnórsdóttir (Turnhout: Brepols, 2014), 175–96).

til um hvor sagan sé veitandi og hvor þiggjandi eða hvort líkindin stafi af sameiginlegri heimild.³² Þrátt fyrir alla viðleitni fræðimanna á 20. öld hafa engar óyggjandi vísbendingar fundist sem geta sýnt hvor 13. aldar heimildin vísar í hina. Það eina sem við getum sagt er að þessar heimildir eru ekki í andstöðu við hvor aðra. Á hinn bóginn er form þeirra mjög ólíkt og til marks um að sömu frásagnarhefð var hægt að nýta í margar mismunandi tegundir sagnfræði.

Egils saga og *Sturlubók Landnámu*, sem eru frá svipuðum tíma, flytja okkur ekki verulega ólíka mynd af landnámi Skalla-Gríms þó að nokkru muni. Það er þó ekki sá munur á þessum tveimur sagnfræðiritum sem öllu máli skiptir.³³ Meginmunur ritanna tveggja liggur í aðferðinni. Eins og flestar Íslendingasögur er *Egils saga* dramatísk frásögn. Eins og margar þeirra er hún líka tilbrigði við „prosimetrum“-formið þar sem bundið mál er óaðskiljanlegur hluti frásagnarinnar. Hún er rækileg og nær því talsverðri dýpt, ekki síst þegar kemur að persónusköpun aðalpersónanna og fjölskyldumálum þeirra, enda er þar fjallað um ýmis persónuleg mál (s.s. tilfinningabönd fedra og sona, afbrýðissemi og bræðrabönd) sem eru utan áhugasviðs *Landnámabókar*. Í *Sturlubók Landnámu* er líka sögð saga en þar er takmarkað rými fyrir sviðsetningar, vísur og persónusköpun. Meginþunginn liggur í örnefnunum og ættartölunum og sjálfum meginatburðunum. Frásögnin er berstrípuð, svipað og ævintýrin þar sem atburðarás og saga eru nánast jafngild – sagan verður að þiggja allan kraft sinn úr

32 Hluti af forsendum „íslenska skólans“ var að hægt væri að úrskurða um þessa hluti og þá miðað við rökvisi rannsakandans, staðreyndavillur, mótsagnir, stílgalla og fleiri fremur huglæg atriði sem voru meðhöndluð eins og villur skrifara, og þá var hugmyndin sá að höfundar væri yfirleitt skipulegir í framsetningu en afriturum hætti við misskilningi og ruglingi. Í þessum anda fjallaði Jón Jóhannesson (*Gerðir Landnámabókar* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1941), 75–86) um tengsl *Egils sögu* og *Sturlubókar Landnámu*. Þessi rittengslafræði hafa látið undan síga seinni ár vegna þess að fræðimenn eru ekki lengur jafn öruggir um að upphaflegt og rökrétt fari alltaf saman á þann hátt sem þessi hugmyndafræði gerði ráð fyrir.

33 Landnám Skalla-Gríms er þannig mun stærra í *Egils sögu* en í *Landnámu* eins og Björn M. Ólsen dró fram í rækilegum samanburði sagnanna („Landnáma og *Egils saga*,“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* (1904)). Baldur Hafstað hefur sett fram forvitnilega kenningu um að landnám Skalla-Gríms í *Egils sögu* dragi fram líkindi Ingólfs Arnarsonar og Skalla-Gríms og þannig séu Mýramenn tendir fyrsta landnámsmanninum („*Egils saga*, *Njáls saga*, and the Shadow of Landnáma: The work methods of the saga writers,” *Sagnheimur: Studies in Honour of Hermann Pálsson on his 80th birthday, 26th May 2001*, ritstj. Ásdís Egilsdóttir og Rudolf Simek, *Studia Mediaevalia Septentrionalia*, 6. b. (Vín: Fassbaender, 2001), 21–37).

atburðarásinni því að öðru er ekki til að dreifa. Í þessu tilviki er það kista Kveld-Úlfs fljótandi í land á Mýrunum sem fangar ímyndunarafli viðtakendanna.³⁴ Úr þessum eina atburði verða þeir að skapa hugmyndir sínar um Mýramenn og söguna.

4. Tvenns konar *historia*

Þegar kemur að einstökum þáttum *Landnámabókar* er ekki alltaf auðvelt að sjá í hverju sköpunarstarf höfundarins hefur falist. Þá er einnig freistandi að álykta að þegar kemur að frásögnum af landnámi Skalla-Gríms sé verið að miðla hefðbundnum fróðleik þó að engin leið sé að vita hversu gamall eða áreiðanlegur hann sé.³⁵ Eins og fræðimenn hafa sýnt fram á er *Egils saga* á hinn bóginn haganleg smíð höfundar sem er ófeiminn við að setja fram samfélagslegar, sálfræðilegar og yfirnáttúrulegar skýringar á atburðunum.³⁶ Þannig hefur verið sýnt fram á það á sannfærandi hátt að *Egils saga* sé miklu einstaklingsbundnara verk en *Landnámabók* þar sem þáttur höfundarins felst ef til vill ekki síst í sköpun heildarinnar en hinir einstöku þættir kunni að vera hefðbundnar frásögur sóttar í munnlega hefð síns tíma á þeim tíma sem form *Landnámu* mótaðist.³⁷ Sem fulltrúi 'sannleikans' er hin hefðbundna saga þó ekki hóti betri en höfundarverkið. Hér eru aðeins á ferð tvær ólíkar tegundir til að setja fram einhvern söguleikan sannleika að sið síns tíma sem er ekki það sama og sá 'raunveruleiki' sem við verðum

34 Að þessu leyti rímar þessi þáttur vel við áherslur *Landnámabókar* yfirleitt, sbr. Jonas Wellendorf, „The Interplay of Pagan and Christian Traditions“; Matthias Egeler, „Reading Sacred Places: Geocriticism, the Icelandic Book of Settlements, and the History of Religions“, *Philology* 1 (2015).

35 Sbr. Ole Bruhn, *Tekstualisering*, 155–205. Bruhn skoðar íslenska sagnfræði hámiðalda út frá hugtökunum hefð og nýmæli og sýnir að jafnvel rit sem virðast hefðbundin (eins og *Landnámabók*) eru líka eins konar viðræða sagnaritara síns tíma við hefðina sem þau grundvallast á. Það kann að verka þversagnakennt að nafngreindir höfundar *Landnámu* 12., 13. og 14. aldar (Kolskeggur, Ari, Styrmir, Sturla og Haukur) eru fleiri en varðveittir textar *Landnámu* frá þeim tíma. Á hinn bóginn er hvergi í miðaldaheimild getið um höfund Íslendingasögu. Þversögnin er þá sú að því meira sem framlag höfundarins hefur verið að mati okkar rökvisi, þeim mun ólíklegra er að höfundar sé getið.

36 Sjá t.d. Torfi H. Tulinius, *Skáldið í skriftinni: Snorri Sturluson og Egils saga* (Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, ReykjavíkurAkademían, 2004). Þó að deila megi um einstakar niðurstöður Torfa (til að mynda þá að Snorri sé höfundur *Eglu*) sýnir hann með nokkuð óyggjandi hætti fram á að *Egils saga* er flókin texti skapandi höfundar.

37 Ekki er ótrúleg sú hugmynd Sveinbjarnar Rafnssonar (*Sögugerð Landnámabókar*) að verkið hafi verið í mótn frá upphafi 12. aldar í þá „sögugerðu Landnámu“ sem við þekkjum nú frá síðari hluta 13. aldar.

að gera ráð fyrir á 10. öld. Þegar kemur að *Landnámu* er engan slíkan ‘raunveruleika’ að finna í textaheimildum, engar sögulegar staðreyndir sem við getum greint á bak við arfsagnirnar. Við höfum aðeins arfsagnir og úrvinnslu þeirra. Eins og Guy Halsall benti á í tilviki Artúrs konungs (sem eins og landnámsöldin fyrirfinnst aðeins í ungum heimildum), þá er engan Artúr konung að finna á bak við arfsagnirnar, aðeins sjálfar arfsagnirnar.³⁸ Nákvæmlega sama á við um *Landnámabók*.

Trúin á að það gæti víst verið að marka frásagnarheimildir miðalda leiddi til þess að *Landnámabók* var talin áreiðanlegri og traustari en Íslendingasögur. Hún var fulltrúi hefðarinnar sem hefur iðulega verið tekið sem fulltrúa sannleikans – svo rækilega að fróðleikur úr Íslendingasögunum hefur iðulega verið „sannreyndur“ með samanburði við *Landnámu*.³⁹ Á 13. öld kann hins vegar að vera að litrík og leiftrandi frásögn *Egils sögu* hafi þótt fullt eins sannfærandi og staðreyndaglásin úr *Landnámabók*. Hvorttveggja var *historia* að þeirra tíma sið, bókmenntategund sem gat verið með eða án trölla eftir smekk hvers og eins.⁴⁰ Það má sjá á hinu þekkta riti *Historia Regum Britanniae* eftir Geoffrey frá Monmouth (d. 1154) sem nútímafræðimenn eru almennt sammála um að sé safn arfsagna en er þó greinilega talið til sagnfræði og eins á *Gesta Danorum* Saxa hins málsþaka þar sem saman fara arfsögur og áreiðanlegri frásögn af nýliðnum atburðum.⁴¹

38 Guy Halsall, *Worlds of Arthur: Facts and Fictions of the Dark Ages* (Oxford: Oxford University Press, 2013). Hann segir réttilega á einum stað: „sources must be taken as a whole. You cannot cherry-pick some bits and ignore others according to what you want to believe. You cannot winnow out fact from fiction solely on the basis of modern ideas“ (52–53). Þetta er vitaskuld það sama og Sveinbjörn Rafnsson hefur boðað áratugum saman fyrir daufum eyrum margra Íslendinga. Sagnfræðingar hafa bent á ýmsar hliðstæður við Artúr konung úr norrænum heimildum, „sagnfræðilegar persónur“ á borð við Harald hárfagra og Eirík blóðöx sem við þekkjum fyrst og fremst úr síðari tíma arfsögnum (Sverrir Jakobsson, „Erindringen om en mægtig Personlighed“; Clare Downham, „Eric Bloodaxe – Axed? The Mystery of the Last Scandinavian King of York,“ *Medieval Scandinavia* 14 (2004)).

39 Um þetta eru fjölmörg dæmi í formálum Íslenzkra fornrita, sjá m.a. Einar Ólafur Sveinsson, formáli að *Brennu-Njáls saga*, útg. Einar Ólafur Sveinsson, Íslenzk fornrit, 12. b. (Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag 1954), xiv.

40 Sjá Ármann Jakobsson, „History of the Trolls?“

41 Um eðli þessara sagnfræðirita, sjá m.a. Kurt Johannesson, *Saxo Grammaticus: Komposition och världsbild i Gesta Danorum* (Stokkhólmi: Almqvist og Wiksell, 1978); R. William Leckie, *The Passage of Dominion: Geoffrey of Monmouth and the Periodization of Insular History in the Twelfth Century* (Toronto: University of Toronto Press, 1981).

Sagnfræði miðalda gat þannig rúmað ýmis form þar sem þáttur höfundarins var mismikill en eftir sem áður ber hann jafnan ábyrgð á forminu; hann getur kosið að setja fram litlar eða miklar skýringar eftir atvikum, að sviðsetja eða ekki, nota beina ræðu eða vísur. Í *Landnámabók* er frásögnin ágripskennd og staðreyndir í öndvegi. Flest önnur form sagnaritunar leyfa meiri sviðsetningu og það virðist ekki endilega hafa gert þau ótrúverðugri í augum samtímans.

Draga má saman niðurstöður þessarar stuttu athugunar á eftirfarandi hátt:

Fyrst og fremst er það mikilvægt að gera sér grein fyrir því að textaheimildir okkar um söguöld eru frá síðmiðöldum. Í sumum er þáttur hefðarinnar mikill en í öðrum má sjá meiri nýsköpun höfunda. Hvorug tegundin telst þó vera áreiðanleg heimild um fjarlæga fortíð.

Síðan verða fræðimenn að forðast gamlar ímyndaðar andstæður á borð við 'uppspuna' og 'sannleik' eða 'sagnfræði' eða 'skáldskap'. Hér eru á ferð bókmenntatextar sem jafnframt eru sagnfræðirit síns tíma. *Sannleikann* er ekki að finna í þessum ritum, aðeins 'sannleik' hvers og eins sagnaritara.

Að lokum er það mikilvægt að beina frekari sjónum að bæði hugmyndafræði og formi sagnanna til þess að skilja eðli þeirra sem sagnfræðirita, þ.e. hvernig þau skapa trúverðuga mynd af fortíðinni á fjölbreyttan hátt.

Ef tekið er tillit til alls þessa þrenns þá gætu rannsóknir framtíðarinnar á *Landnámu* og jafnframt á Íslendingasögunum fjarlægst úreltar deilur 19. og 20. aldar. En þá er mikilvægt að rannsakendur geri sér skýra grein fyrir þeim heimildum sem þeir hafa í höndum og taki að rannsaka þessa texta sem *texta* í stað þess að einblína á uppsprettu þeirra í glataðri fortíð.

HEIMILDIR

HANDRIT

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík

AM 104 fol.

AM 105 fol.

AM 106 fol.

AM 107 fol.

AM 112 fol.

AM 122 b fol. (*Reykjarfjarðarbók*)

AM 371 4to (*Hauksbók*)

AM 445 b 4to

Den Arnamagnæanske samling, København

AM 291 4to

FRUMHEIMILDIR

Egils saga Skalla-Grimssonar. Útg. Sigurður Nordal. Íslenzk fornrit. 2. b. Reykjavík:

Hið íslenzka fornritafélag, 1933.

Íslendingabók. Landnámabók. Útg. Jakob Benediktsson. Íslenzk fornrit. 1. b. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1968.

FRÆÐIRIT

Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson. „Creating a Past: A Historiography of the Settlement of Iceland.“ Í *Contact, Continuity and Collapse: The Norse Colonization of the North Atlantic*, ritstj. James H. Barrett, 139–61. Studies in the Early Middle Ages. 5. b. Turnhout: Brepols, 2003.

Auður Ingvarsdóttir. „Sagnarit eða skrá? Staða Melabókar sem upprunalegustu gerðar Landnámu.“ *Saga* 42 (2004): 91–119.

Ármann Jakobsson. „History of the Trolls? *Bárðar saga* as an Historical Narrative.“ *Saga-Book of the Viking Society for Northern Research* 25 (1998): 53–71.

———. „Enginn tími fyrir umræðu: Norræn fræði á 20. öld í spegli litríkrar fræðimannsævi Lars Lönnroth.“ *Skirnir* 187 (2013): 381–93.

Baldur Hafstað. „Egils saga, Njáls saga, and the Shadow of Landnáma: The Work Methods of the Saga writers.“ Í *Sagnaheimur: Studies in Honour of Hermann Pálsson on his 80th birthday, 26th May 2001*, ritstj. Ásdís Egilsdóttir og Rudolf Simek, 21–37. Studia Mediaevalia Septentrionalia. 6. b. Vín: Fassbaender, 2001.

- Barraclough, Eleanor Rosamund. „Naming the Landscape in the Landnám Narratives of the Íslendingasögur and Landnámabók.“ *Saga-Book of the Viking Society for Northern Research* 36 (2012): 79–101.
- Bjarni Einarsson. Formáli hans að *Ágrip af Nóregskonunga sögum. Fagrskinna – Nóregs konunga tal*. Útg. Bjarni Einarsson, v–cxxx. Íslenzk fornrit 29. b. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1985.
- Björn M. Ólsen. „Landnáma og Egils saga.“ *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* (1904): 167–247.
- Björn Sigfússon. Formáli hans að *Ljósvefninga saga með þáttum. Reykdæla saga ok Víga-Skútu. Hreiðars þátr*. Útg. Björn Sigfússon, v–xcv. Íslenzk fornrit 10. b. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1940.
- Bruhn, Ole. *Tekstualisering: Bidrag til en litterær antropologi*. Árósum: Aarhus Universitetsforlag, 1999.
- Davíð Erlingsson. *Um ánaudð raunveruleikans á rannsóknnum fornsagna*. Reykjavík: [s.n.], 1997.
- Downham, Clare. „Eric Bloodaxe – Axed? The Mystery of the Last Scandinavian King of York.“ *Mediaeval Scandinavia* 14 (2004): 51–77.
- Egeler, Matthias. „Reading Sacred Places: Geocriticism, the Icelandic Book of Settlements, and the History of Religions.“ *Philology* 1 (2015): 67–90.
- Einar Gunnar Pétursson. „Efling kirkjuvaldsins og ritun Landnámu.“ *Skírnir* 160 (1986): 193–222.
- Einar Ólafur Sveinsson. Formáli hans að *Brennu-Njáls saga*, útg. Einar Ólafur Sveinsson, v–clxii. Íslenzk fornrit 12. b. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1954.
- Friðrik G. Olgeirsson. *Langnesingasaga*, 1. b., *Saga byggðar á Langanesi til 1918*. Reykjavík: Þórshafnarhreppur, 1998.
- Ghosh, Shami. *Kings' Sagas and Norwegian History: Problems and Perspectives*. The Northern World. 54. b. Leiden: Brill, 2011.
- Gísli Sigurðsson. *Túlkun Íslendingasagna í ljósi munnlegrar hefðar: Tilgáta um aðferð*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit. 56. b. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 2002.
- . „Constructing a Past to Suit the Present: Sturla Þórðarson on Conflicts and Alliances With King Haraldr hárfagri.“ Í *Minni and Muninn: Memory in Medieval Nordic Culture*, ritstj. Pernille Hermann, Stephen A. Mitchell og Agnes S. Arnórsdóttir, 175–96 Turnhout: Brepols, 2014.
- Guðni Jónsson. Formáli hans að *Grettis saga Ásmundarsonar. Bandamanna saga. Odds þátr Ófeigssonar*. Útg. Guðni Jónsson, v–cvii. Íslenzk fornrit 7. b. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1936.
- Guðrún Ása Grímsdóttir. „Hvað segja heimildir um uppruna Íslendinga?“ Í *Um landnám á Íslandi: Fjórta erindi*, ritstj. Guðrún Ása Grímsdóttir, 33–48. Reykjavík: Vísindafélag Íslendinga, 1996.
- Halsall, Guy. *Worlds of Arthur: Facts and Fictions of the Dark Ages*. Oxford: Oxford University Press, 2013.

- Helgi Skúli Kjartansson. „Af Resensbók, Kristnisögum og Landnámuviðaukum.“ *Gripla* 22 (2011): 161–79.
- Helgi Þorláksson. „Sagnfræðin í heimi menningararfs og minninga.“ Í *Þriðja íslenska sögufingið 18–21. maí 2006*, ritstj. Benedikt Eyþórsson og Hrafnkell Lárusson, 316–26. Reykjavík: Sagnfræðingafélag Íslands, 2007.
- Hermann Pálsson. „A Foundation Myth in Landnámabók.“ *Mediaeval Scandinavia* 12 (1988): 24–28.
- Hermann, Pernille. „Founding Narratives and the Representation of Memory in Saga Literature.“ *Arv* 77 (2010): 69–87.
- Hermann, Pernille og Stephen A. Mitchell. „Constructing the Past: Introductory Remarks.“ Í *Memory and Remembering: Past Awareness in the Medieval North*, sérhefti *Scandinavian Studies* 85, ritstj. Pernille Hermann og Stephen Mitchell, 261–66. Campaign: University of Illinois Press, 2013.
- Hjalti Pálsson, Egill Bjarnason og Kári Gunnarsson, ritstj. *Byggðasaga Skagafjarðar*, 6. b., *Hólahreppur*. Sauðárkrókur: Sögufélag Skagfirðinga, 2011.
- Johannesson, Kurt. *Saxo Grammaticus: Komposition och världsbild i Gesta Danorum*. Stokkhólmi: Almqvist og Wiksell, 1978.
- Jakob Benediktsson. Formáli hans að *Íslendingabók*. *Landnámabók*. Útg. Jakob Benediktsson, v–cliv. Íslenzk fornrit. 1. b. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968.
- . „Markmið Landnámabókar: Nýjar rannsóknir.“ *Skírnir* 148 (1974): 207–15.
- Jón Helgason. „Höfuðlausnarhjal.“ Í *Einarsbók: Afmælskveðja til Einars Ól. Sveinssonar 12. desember 1969*, ritstj. Bjarni Guðnason, Halldór Halldórsson og Jónas Kristjánsson, 156–76. Reykjavík: Nokkrir vinir, 1969.
- Jón Jóhannesson. *Gerðir Landnámabókar*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 1941.
- Koht, Halvdan. „Sagaenes opfatning af vor gamle historie.“ *Historisk tidsskrift* 5 (1914): 379–96.
- Kristín Geirsdóttir. „Hvað er sannleikur?“ *Skírnir* 169 (1995): 399–422.
- Leckie, R. William. *The Passage of Dominion: Geoffrey of Monmouth and the Periodization of Insular History in the Twelfth Century*. Toronto: University of Toronto Press, 1981.
- Lincoln, Bruce. *Between History and Myth: Stories of Harald Fairhair and the Founding of the State*. Chicago: University of Chicago Press, 2014.
- „Majority in U.S. Still Believe JFK Killed in a Conspiracy: Mafia, federal government top list of potential conspirators,“ Gallup Politics, November 15, 2014. <http://www.gallup.com/poll/165893/majority-believe-jfk-killed-conspiracy.aspx>
- O'Connor, Ralph J. „History or fiction? Truth-claims and Defensive Narrators in Icelandic Romance-Sagas.“ *Mediaeval Scandinavia* 15 (2005): 101–169.
- Sigurður Nordal. *Hrafnkatla*. Studia Islandica. 7. b. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja, 1940.

- Sveinbjörn Rafnsson. *Studier i Landnámabók: Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia*. Lund: Gleerup, 1974.
- . „Aðferðir og viðhorf í Landnámurannsóknum.“ *Skírnir* 150 (1976): 213–38.
- . Sveinbjörn Rafnsson. „Frá landnámstíma til nútíma.“ *Skírnir* 162 (1988): 317–29.
- . *Sögugerð Landnámabókar: Um íslenska sagnaritun á 12. og 13. öld*. Reykjavík: Sagnfræðistofnun Háskóla Íslands, 2001.
- Sverrir Jakobsson. „Erindringen om en mægtig personlighed: den norsk-islandske historiske tradisjon om Harald Hårfagre i et kildekristisk perspektiv.“ *Historisk tidsskrift* 81 (2002): 213–30.
- Sverrir Tómasson. *Formálar íslenskra sagnaritara á miðöldum: Rannsókn bókmenntahefðar*. Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, Rit. 33. b. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi, 1988.
- Sørensen, Preben Meulengracht. „Sagan um Ingólf og Hjörleif: Athugasemdir um söguskoðun íslendinga á seinni hluta þjóðveldisaldar.“ *Skírnir* 148 (1974): 20–40.
- Torfi H. Tulinius. *Skáldið í skriftinni: Snorri Sturluson og Egils saga*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, ReykjavíkurAkademían, 2004.
- Úlfar Bragason. *Ætt og saga: Um frásagnarfræði Sturlungu eða Íslendinga sögu hinnar miklu*. Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010.
- Weibull, Lauritz. *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*. Lund: Gleerup. 1911.
- . *Historisk-kritisk metod och nordisk medeltidsforskning*. Lund: Gleerup, 1913.
- Wellendorf, Jonas. „The Interplay of Pagan and Christian Traditions in Icelandic Settlement Myths.“ *Journal of English and Germanic Philology* 109 (2010): 1–21.
- White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1987.
- Örnólfur Thorsson. „Leitin að landinu fagra: Hugleiðing um rannsóknir á íslenskum fornþekktum.“ *Skáldskaparmál* 1 (1990): 28–53.

SUMMARY

What is to be done with *Landnámabók*? Tradition, Authorship and the Illusion of Reality in Icelandic Medieval Historiography.

Keywords: *Landnámabók*, source value, history, fiction, illusion of reality, *horror vacui*.

This study concerns the twentieth-century scholarly reception of *Landnámabók* [*The Book of Settlements*] and how this reception has been characterised by an interest in *Landnámabók*'s reliability as a source about the distant past which is

nevertheless hard to believe in. The debate has been stuck in outdated imaginary opposites such as truth and fabrication or history and fiction. The author emphasises that *Landnámabók* is both literature and the history of its time and yet more traditional than many other contemporary historical texts which does not mean that the narrative is closer to 'truth'. It is suggested that to better understand the nature of the text as history, its ideology and form must receive closer attention to better see how the narrative attempts to create a believable image of the past in a very different way than in the *Íslendingasögur*, as exemplified by a comparison of the settlement of Skalla-Grímur in *Landnámabók* and in *Egils saga*.

Ármann Jakobsson
Prófessor við Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
armannja@hi.is